

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.31558/2519-2949.2024.2.29

У ПОШУКАХ «ФАКТОРУ ЧЕРЧИЛЛЯ» У XXI СТОРІЧЧІ ¹

Світова черчилліана поповнилась останніми роками низкою книг, присвячених видатному британцю [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Найголовніше для нас, українців, полягає у тому, що ціла серія цих книг доступні для нас, оскільки перекладені вишуканою українською мовою. До красного письменства долучився і великий друг України, знаний політик, экс-міністр закордонних справ, экс-прем'єр-міністр Великої Британії, экс-мер Лондона Борис Джонсон, книга якого у фаховому перекладі Ю. Гірича з'явилася у 2023 році на полицях вітчизняних бібліотек та крамниць [4]. Так Британія, а з нею і весь світ, готується відзначити 150-річчя з дня народження В. Черчилля, яке припадає на 2024 рік, а через рік – 60-річницю його відходу у засвіти.

Свою оповідь Б. Джонсон розпочинає із щемливих дитячих спогадів про культ та шану Черчиллю в його родині, про цитування батьком висловів Вінстона, про розповіді вечорами у родинному колі про неймовірні й кумедні історії та міфи з життя неперевершеного англійця. Очевидно, що В.Черчилль є кумиром Б.Джонсона. Його розповідь про нього пронизана захопленням, із відсутністю критики чи осуду вчинків улюбленого героя. Книга переповнена афоризмами та жартами, розвінчуванням міфів, які супроводжували все життя Черчилля. Вона написана лекою і приємною мовою. Автор також щиро сумує з того, що нині, на його думку, образ В.Черчилля «ризикає бути цілком забутим або ж уявлення про нього хибні... І це викликає у мене щирий сором, адже його образ настільки яскравий, що мав би бути привабливим для сучасної молоді». Б. Джонсон висловлює побоювання про те, що пам'ять про масштаби звершень Черчилля перед обличчям неблаганного часу може бути просто втрачено [4, с.10]. Але, на нашу думку, у нинішньому буремному і незпрогнозованому XXI сторіччі необхідність оновленого фактору Черчилля є надто нагальною. Головне завдання сьогодення – не допустити Третьої світової війни, про яку так багато мовиться. Хоча видається, що вогнище цієї війни почало тліти давно, а саме, коли не покарали Кремль за Чечню, а потім Грузію, а у 2014 – за Крим. А нині повинно бути світова колективне й одностайне рішення щодо приборкання агресора.

У вступній частині книги Б. Джонсон зазначає: «Його видатна персона є яскравим спростуванням усіх тих марксистських теорій, згідно з якими лінія історії формується якимись глобальними й безликими економічними силами. Сутністю фактора Черчилля є те, що одна людина може змінити все. За сім десятиліть його громадсько-політичної діяльності можна відстежити незліченну кількість прикладів того, як вплив його особистості змінював події й світ у цілому, і то значнішою мірою, аніж про це пам'ятають. Він був ключовою особою в процесах, що заклали підвалини підвищення добробуту на початку ХХ століття. Сприяв отриманню британськими робітниками центрів працевлаштування, страхування у разі безробіття, перерви на чай. Винайшов танк, започаткував Королівські повітряні сили та відіграв абсолютно вирішальну роль у бойових діях Першої світової війни, які врешт-решт здобули його країні перемогу. Був незмінною фігурою в процесі заснування Ізраїльської держави (та інших країн), уже, не кажучи про участь у кампанії з об'єднання Європи. У кількох історичних подіях він був тим бобром, що своєю греблею переспрямував потік історії, але найяскравіше простежується його вплив на плин подій 1940 року» [4, с.12].

Британський політик, а тепер й письменник, погоджується із висловлюванням греків, що «характер людини – це його доля», і задається питанням, «що ж формує той характер», і намагається дати вичерпну, свою власну, відповідь на це питання у своїй книзі розповідями про поступки та дії улюбленого політика та співвітчизника [4, с.12].

Автор розпочинає із характеристики дій Черчилля, вже як прем'єр-міністра, у трагічні травневі дні 1940 року, коли нацистська Німеччина була на підступах до тотального загарбання Франції. Нагадаємо читачам, що по завершенні Першої світової війни, ще наприкінці 1920-х років, у питанні

¹ рецензія на книгу Бориса Джонсона. «Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію» / пер. з англ. Ю. Гірича. Х.: Віват, 2023. 400 с.

попередження конфронтації з Німеччиною, яка наполягала на ревізії Версалу, британською дипломатією була обрана стратегія «умиротворення» і поступової правової її реабілітації. 1930 року Британія підтримала дострокове виведення союзницьких військ з Рейнської демілітаризованої зони; 1932 року – на Лозаннській конференції скасування репараційних платежів з Німеччини; цього ж року підтримав ідею рівності Німеччини у питанні озброєння. Прихід 1933 року до влади у Німеччині націонал-соціалістів на чолі з А. Гітлером не вплинув на зовнішньополітичну лінію Британії. Англія не протестувала, коли у Німеччині ухвалили закон про військову повинність, коли Берлін офіційно оголосив у березні 1935 року про існування власних військово-повітряних сил. І перше, і друге було заборонене Версальським договором.

Варто особливо підкреслити, що тоді, в 1935 році, можливі були санкції і дії європейських країн і Ліги Націй щодо Німеччини. Співвідношення сил тоді було ще далеко не на користь Німеччини. Якби союзники в особі Ліги Націй, особливо Англія, Франція, виступили єдиним блоком, закликали до відповіді Німеччину, відрядили міжсоюзницьку комісію до Берліна, щоб вивчити стан справ і довести порушення Версальського договору. Нарешті, вони могли знову ввести війська в Рейнську зону, щоб змусити Німеччину виконувати мирний договір. Німеччина чинити тоді ефективного опору не могла, обійшлося би без великого кровопролиття. І, можливо, Друга світова війна була би попереджена або, принаймні, відстрочена.

Більше того, у червні 1935 року Лондон підписав з Гітлером угоду щодо морських озброєнь за співвідношенням 100:35. Це означало, що німецький флот, який був заборонений Версалем, складатиме 1/3 англійського. Таким чином, німецький флот був по суті рівним потузі британського флоту, що дислокувався на Британських островах. Цього ж року британський уряд не застосував жодних дієвих заходів під час італійської агресії проти Ефіопії, окрім вербального засудження дій Б. Муссоліні з трибуни Ліги Націй. У цих умовах В. Черчилль був практично єдиним, хто ініціював і втілював у життя свій хрестовий похід проти політики умиротворення. Продовжуючи політику умиротворення, англійський уряд погодився з введенням 7 березня 1936 року німецьких військ у Рейнську демілітаризовану зону і блокував наміри Франції самостійно протидіяти ревізії Версальського договору. Під час англо-німецьких переговорів, які розпочалися восени 1937 року, Лондон підтримав вимогу нацистського уряду щодо перегляду територіальних питань та возз'єднання німецького населення Австрії, Чехословаччини та Польщі з Німеччиною. Гітлер негайно скористався цією підтримкою. 12 березня 1938 року здійснив аншлюс Австрії. Британська дипломатія, прагнучи попередити насильницькі дії Гітлера у майбутньому, запропонувала врегулювати судетське питання на міжнародному рівні. 30 вересня 1938 року була підписана Мюнхенська угода між Великобританією, Францією, Італією та Німеччиною про передачу останній Судетської області Чехословаччини. «Мир», про який так просторікував після Мюнхена британський прем'єр-міністр Н.Чемберлен, був зруйнований вторгненням німецьких збройних сил у березні 1939 року на територію суверенної Чехословаччини, її розчленуванням та окупацією. Зауважимо, що упродовж вище перерахованих подій співвідношення сил між Німеччиною та західних країн було на користь Заходу. Нарешті наступила фаза, хоча й запізненого, отверезіння англійських урядовців. У березні 1939 року витрати на переозброєння були збільшені вдвоє у порівнянні з минулим роком. Великобританія заявила про надання Польщі гарантій цілісності її території (березень 1939 року). Через місяць такі ж гарантії були надані Греції і Румунії. Зовнішньополітичний курс уряду Н.Чемберлена зазнав цілковитої поразки. 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу. Це стало причиною гострої внутрішньополітичної кризи та його відставки. 10 травня 1940 року, у день переходу нацистів до загарбання Франції, король призначив Вінстона Черчилля прем'єр-міністром Великобританії.

Видається, що Б.Джонсон не ставив собі за мету детально описати найславетнішу сторінку у діяльності В.Черчилля, а саме, військову. Практично один розділ, перший, присвячений військовій тематиці, тобто 1940-му рокові – визначальному в історії Британії та світу. У всіх інших розділах, а їх у книзі 23, автор шукає «фактор Черчилля», його феномен, його підґрунтя, складники, прояви, наслідки, до того ж у різних царинах та іпостях черчиллівського тривалого життя.

Повернемось до першого розділу книги. Автор описує 28 травня 1940 року. Це день, коли відбулося засідання всіх семеро членів Воєнного кабінету Великої Британії. У кріслі сидів В.Черчилль – прем'єр-міністр. Обабіч нього Н.Чемберлен, упертої натури джентльмен, з вусами-щіткою, якого вважали винним у фатальній недооцінці загрози Гітлера та провалі політики умиротворення, і якого Черчилль так безцеремонно замінив. Були тут і лорд Галіфакс, міністр закордонних справ, А. Сінклер, лідер Ліберальної партії, К.Етлі та А. Грінвуд, представники лейбористів, а також секретар Кабінету міністрів сер Е.Бріджес який ретельно все занотовував [4, с.14].

Питання вирішувалось одне, доленосне не тільки для Британії, але й світу: «чи варто Британії ставати до боротьби проти нацистської навали? Чи розсудливо відряджати молодих британських вояків помирати у війні, що за всіма ознаками була програна? Чи британцям краще пристати на якусь угоду, що цілком могла б урятувати сотні тисяч життів?» Автор рецензованої книги пише, що «керівний клас країни ряснів прибічниками примирення та пронацистами. У 1930-х середній представник верхів суспільства значно більше боявся більшовизму, з його тривожною комуністичною ідеологією перерозподілу всього, аніж Гітлера. Фашизм вони сприймали як захист від «червоних...». Цікаво описує Б. Джонсон позицію у ті часи Д. Ллойд Джорджа, яка яскраво й переконливо ілюструє драматичну ситуацію, яка складалася у Британії. Званий британський экс-прем'єр, відвідавши Німеччину, так був вражений особою фюрера, що порівнював його з Д. Вашингтоном. «Одурманений, колишній британський прем'єр-міністр, герой Першої світової війни і переможець над кайзером, визнавав Гітлера за «природженого лідера» та мріяв, щоб на «чолі усіх британських справ сьогодні стояла людина такого надвисокого гатунку». Водночас автор вніс у свої описи суттєве уточнення, яке стосувалося того, що «за останній рік суспільні настрої дещо змінилися; антинімецькі почуття, хоч як дивно, зміцніли і значно поширилися. А проте мирне розв'язання... мало підтримку багатьох британських громадян серед усіх верств населення» [4, с. 20-24].

Найзапекліша словесна битва на засіданні Воєнного кабінету розгорілася між Черчиллем та Галіфаксом, який розпочав зібрання. Б. Джонсон не оминув і кумедної паралелі, описавши постать міністра закордонних справ: «був дуже високий; зі зростом під два метри він нависав над Черчиллем сантиметрів на двадцять п'ять...». Сутність пропозиції Галіфакса зводилась до перемовин з Гітлером за посередництва фашистської Італії. Про це публічно не оголошувалось, але за такого сценарію необхідно було здати деякі британські володіння. Йшлося про Мальту, Гібралтар та частку в керуванні Суецьким каналом. Цю ідею активно підтримувала Франція в особі прем'єра Поля Рейно, який усвідомлював, що історія запам'ятає його як одного з найжалюгідніших діячів країни, і сподівався, що, переконавши Британію також розпочати перемовини, пом'якшить чи розділить приниження. До речі, Черчиллю було відомо, що П. Рейно перебував у Лондоні і перед цим засіданням Воєнного комітету снідав з Галіфаксом. «Черчилль був переконаний, що тієї хвилини, як Британія погодиться на італійську пропозицію посередництва, рушійна сила опору послабиться і невидимий білий прапор замаюрить над його батьківщиною. І воля до боротьби уміть розвіється. Отож він відмовив Галіфаксу, і застеріг його, що будь-які перемовини є пасткою, де Британія опиниться під владою Гітлера. Можна було вважати, що цього досить: прем'єр-міністр сказав своє слово в національному питанні і життя і смерті. Але британська конституція працює по-іншому. Прем'єр-міністр тут *primus inter pares* – перший серед рівних; певною мірою він повинен переконати колег у своїй рації» [4, с. 18-20, 22].

Джонсон наголошує, що на збагненні динаміки тієї розмови між Черчиллем та Галіфаксом необхідно пригадати хиткість позиції нового прем'єра, який обійняв свою посаду менш як три тижні перед тим. Також було незрозуміло, хто за столом його союзник, а хто – ні. До того ж торі мали більшість у парламенті, які тоді, у травні 1940-го року, вважали його опортуністом, перекинчиком, хвалькуватим та егоїстичним поганцем, грубіяном і негідником, а завдяки кільком засвідченим випадкам – і взагалі п'яницею. Члени Воєнного кабінету вагалися. Наприклад, Чемберлен та Грінвуд вставили свої (марні) п'ять копійок, підкресливши, що обидва варіанти – і боротьба, і діалог – однаково ризиковані. На цьому розмова зайшла у глухий кут. Саме у цей момент, за більшістю історичних свідчень, Черчилль зробив свій гротескний хід. Він оголосив перерву у нараді до сьомої вечора. А далі скликав на збори весь кабінет із двадцяти п'яти міністрів. Деякі із них узагалі вперше чули про його призначення на пост прем'єр-міністра [4, с. 25, 40].

Заклик Черчилля до здорового глузду зазнав невдачі, тому настав час апелювати до емоцій та почуттів набагато більшої аудиторії. Свою промову перед урядом Черчилль завершив майже шекспірівською кульмінацією: «Я переконаний, що кожен із вас буде готовий підвестись і виштовхати мене геть з мого місця, якщо я хоч на мить посмію допустити перемовини або капітуляцію. Та якщо давній історії нашого острова врешті судилося закінчитись, хай цей кінець настане тільки тоді, як кожен із нас поляже, захлинувшись власною кров'ю». Зал вибухнув оплесками та вигуками схвалення. Тепер у Черчилля була явна й гучна підтримка Кабінету міністрів. Навіть тоді, у 1940-му році, було неможливо уявити когось, хто міг би виступити в ролі такого лідера: ні Еттли, ні Чемберлен, ні Ллойд Джордж, і, напевне, не найімовірніша альтернатива – третій віконт Галіфакс [4, с. 25 – 27]. Цілком має рацію Б. Джонсон, кажучи, що один Черчилль своїм рішенням

врятував тодішню цивілізацію. Адже Черчилль переконував і переконав своїх співвітчизників, що не існує жодного варіанту угоди з Гітлером, який би при здоровому глузді можна було би вважати надійним. До речі, у вітчизняних ЗМІ час-від-часу з'являються чутки й пропозиції про наші перемовини з Путіним. Чи не маємо ми тут чіткої паралелі із ситуацією між Британією та Німеччиною у 1940-му році?

Саме Черчилль мав величезну і майже відчайдушну моральну перевагу, щоб усвідомити: війна – це жах, але підкорення – ще гірше. Ще один важливий факт. Дякуючи перемозі Черчилля над прихильниками перемовин з нацистами, американці долучилися до європейського конфлікту. Цього б ніколи не сталося, коли б Британія бездумно й помилково пристала на угоду 1940 року [4, с.27, 38].

У наступних розділах Б.Джонсон аналізує і відшукує фактор й феномен Черчилля у його різних життєвих царинах: у стосунках з батьками, з підлеглими, партійцями, власною сім'єю, друзями, королем тощо. Останні розділи книги присвячені дуже цікавим сюжетам, сутність яких зводиться до того, якби Черчилль жив та діяв у сучасній політиці, і як, і чи впливає людина минулого на теперішнє.

Насамперед Б.Джонсон звертає увагу на виняткову хоробрість свого героя. «Увесь пройдений ним кар'єрний шлях був свідченням ... його безмірної фізичної та моральної відваги. Ще замолоду і, власне, все життя Черчилль виявляв лев'ячу хоробрість. Вона не була маскою, що вимагала зусиль. Він був такий. Дух відчайдушної хоробрості просто пульсував в його жилах...» [4, с. 62-73,75]. Інша перевага нашого героя полягала в тому, що «він міг надихати не тільки власним прикладом і кар'єрою; вселити відвагу людям у серце, вдихнути в інших частинку своєї хоробрості він міг завдяки ораторському хисту. Саме його промови були тим, що оживляли націю». Можна бути «непохитно переконаним, що він був найвеличнішим оратором ХХ століття. Він залишається єдиним політиком, чії промови та говір і досі пародіюють усі генерації». Черчилль був великим дотепником. Людям подобалися його дотепи, тому що сміх полегшував їхні життєві тривоги». До того ж «він був одним із великих мовних новаторів» [4, с.72, 87, 92, 96, 105].

Є такі, що применшують чи навіть спростовують віртуозні якості Черчилля як письменника. Але він насправді «добре писав: пишно, хвацько, читабельно». Спочатку як журналіст. Стосовно ж його надзвичайного досягнення, Нобелівської премії з літератури, за Джонсоном, «заведено вважати за жарт, мовляв, спроба присоромлених шведів виправдатись за нейтралітет у війні». Насправді, його перу належать: «Світова криза», «Історія англійських народів», «Друга світова війна», «Мальборо» [4, с.80-81]. Б.Джонсон стверджує, що «він писав свої журналістські, чи історичні, а чи біографічні праці тому, що для Вінстона Черчилля вони були – адаптуючи вислів Клаузевіца про війну – продовженням політичної справи, тільки іншими засобами. Ці нестримні літературні зусилля були його наймогутнішою зброєю у найрізноманітніших кампаніях...» [4, с. 90]. У Черчилля була своя манера писати книги: а саме, надиктовувати друкаркам матеріал, ходячи взад та вперед по кабінету. Така манера, на думку Б.Джонсона, вимагала «грандіозних розумових зусиль, аби скласти докупи в голові всі правильні слова й повантажити їх на конвеєрну смугу язика, аби вони вийшли в порядку, придатному для друку» [4, с.92]. Автор рецезованої книги також стверджує, що «іще ніхто ніколи не розбирав істинної щирості» Черчилля у викладі думки і серед безлічі чеснот його є те, що він «справді не може казати неправду» [4, с.86].

Б.Джонсон відмітає обвинувачування щодо Черчилля в тому, що «він розбещений, цькувальник, зрадник, егоцентричний зануда і по життю трохи грубіян». Спершу розглянемо твердження, що він був тираном стосовно свого персоналу. Так, звичайно, він сильно тиснув на людей». Вінстон усвідомлював свою поведінку. «Я дивуюся, як узагалі немало колег досі зі мною говорять», – зізнавався він. Багато прикладів наводить Б.Джонсон гуманного й великодушного ставлення Черчилля до людей, персоналу. Одна із його секретарок казала: «Коли знайомишся з Вінстоном, помічаєш усі його вади. Але решту життя відкриваєш усі його чесноти». «Люди відгукувались на його тепло, і навіть коли праця на нього виснажувала, колеги все одно відповідали йому відданою та беззастережною вірністю» [4, с. 116-120].

У розділі 9-му ведеться зворушлива оповідь про стосунки Черчилля у родині, зі дружиною Клементиною, про їхню любов, відданість та вірність. Про це яскраво свідчить їхня величезна епістолярна спадщина [4, с.125- 139].

Екстраполюючи перебіг цих історичних подій та феномен Черчилля на наше сьогодення, на терени нашої Вітчизни, усвідомлюєш, як нам не вистачає, і у світі, і у нас, загалом людини з «фактором Черчилля». Такої людини нам бракувало на зорі нашої незалежності, коли вирішувався ядерний статус нашої молодой держави, коли ділили Чорноморський флот, коли у 2014 році був

анексований Крим. Нинішні будь-які чутки у вітчизняному медійному просторі про перемир'я, про передачу ворогові окупованих ним територій, ухилянство, недолугість мобілізаційних процесів – це все від малодушності, відсутності віри та волі. Закарбуємо у своїй пам'яті та діях слова Черчилля: війна – це жах, але підкорення – ще гірше.

Бібліографічний список:

1. Рікс Томас. Черчилль і Орвелл. Битва за свободу /пер. з англ. Дарина Березіна. Київ: Лабораторія, 2020. 334 с.
2. Джадт Т., Снайдер Т. Роздуми про двадцяте століття /пер. з англ. П. Грицак. Львів: Човен, 2019. 384 с.
3. Гарт Джон. Як Черчилль врятував цивілізацію. Харків: Фабула, 2019. 352 с.
4. Джонсон Б. Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію / пер. з англ. Ю Гірича. Х.: Віват, 2023. 400 с.
5. Черчилль Вінстон. Спогади про Другу світову війну. Т.І. / пер. з англ. П. Тарашука. К.: Вид – во Жупанського. 2022. 496 с.
6. Черчилль Вінстон. Спогади про Другу світову війну. Т.ІІ. / пер. з англ. П. Тарашука. К.: Вид – во Жупанського. 2022. 552 с.

*О. П. Іваницька – доктор історичних наук, професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса.*